

В. С. Канцір

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права і процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

М. М. Коваль

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРИНЦИПУ ГЛАСНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Демократичні перетворення в нашій країні, що торкнулися всіх сфер життя суспільства, змусили по-новому подивитися на такий інститут, як гласність – гарантія вираження народом своєї волі і контролю з боку суспільства за діяльністю державних органів. Нині в країні досить сильно загострені соціальні протиріччя і високий рівень злочинності. У цих умовах особливого значення набуває зміцнення законності та правопорядку, вдосконалення діяльності суду й органів досудового слідства. Багато в чому це залежить від дотримання основних принципів кримінального судочинства, в якому без дотримання принципу гласності можливо говорити про їх реалізацію. Гласність – один із найважливіших проявів демократичності держави, основа демократії, оскільки тільки інформованість громадян надає їм можливість зі знанням справи брати участь в управлінні державою. Затвердження справжньої гласності – найважливіший напрям на шляху побудови правової держави, на шляху створення такої правової системи, яка змогла б надійно захистити не тільки інтереси суспільства, а й окрему особистість. Тільки в тому разі, якщо діяльність суду відкрита, він зможе повною мірою здійснити відведену йому роль – захистити порушене право і відновити його за допомогою застосування правової норми. Досвід розвитку радянського кримінального процесу переконливо показав, що мало проголосити відкритість судової діяльності, навіть на конституційному рівні, набагато важливіше і складніше її неухильне приведення в життя. Розвиток ідеї гласного суду вкрай необхідний як у теоретичному, так і в практичному планах. Важливий напрям дослідження становить вивчення соціального аспекту реалізації гласності судочинства. Гласність виступає основою забезпечення загальної обізнаності про здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях, дає змогу громадянам на конкретних судових прикладах краще зрозуміти свої інтереси. Соціальна сторона реалізації принципу гласності виражається в тому, що гласність пов'язує судочинство з громадською думкою.

Ключові слова: принцип, гласність, кримінальний процес, відкритість, судочинство.

Постановка проблеми. Проблема гласності в кримінальному процесі хвилює теоретиків кримінально-процесуального права дуже давно. Проте нагальність цієї проблеми не зникла, і все більше процесуалістів продовжує займатися цією темою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням гласності кримінального процесу присвячено чимало досліджень і публікацій вітчизняних учених, таких як: В.В. Леоненко,

Г.І. Чангулі, М.І. Сірий, Ф.Й. Міллер, В.Т. Малярченко, В.В. Король, І.Л. Беспалко, Г.П. Тимченко, Д.Є. Кутоманов, А.А. Шушанашвілі, І.І. Мартинювич, І.Я. Войницький, М.О. Чельцов, І.Л. Петрухін, З.В. Макарова, Т.М. Добровольська, С.В. Романов, Д.О. Голованов та інші.

Метою статті є історичний аналіз становлення принципу гласності в кримінальному праві, а також аналіз його основних положень на різних історичних етапах розвитку.

Виклад основного матеріалу. Гласність судочинства знайома людству давно: судовий процес Стародавнього Риму; судочинство у Великому Новгороді; судочинство в Середньовічній Європі. У Стародавньому Римі кримінальне судочинство, яке здійснюється спочатку народними зборами, а потім – постійними комісіями, так званими квест, які очолювалися преторами, забезпечувало гласність на всіх стадіях процесу; відкритість пред'явлення обвинувачення і присутність народу на суді, який проходив під відкритим небом. Кожен римський громадянин мав право апелювати до народних зборів на винесений царем вирок [10].

Виділяючи значення явної змагальності, А.С. Стоянов писав: «Римський процес із безумовною логікою започаткував гласність. Всі заходи слідства були відкриті, за ними пильно стежив обвинувачений. Кожному огляду, кожному допиту свідків протиставлялося заперечення. Таким чином, змагання між звинуваченням і захистом могло початися набагато раніше суду на форумі» [6, с. 158].

Таємно здійснювалася діяльність середньовічних інквізиційних трибуналів із боротьби з так званою ересю та іншими «гріхами». Діяльності цієї «судової» інстанції допомагало: підозра, таємні доносители, лжесвідки, фальсифікація свідчень, нестерпні тортури катів. Знищення людей без суду і слідства за відсутності елементарних можливостей надання їм юридичної допомоги – ось що являло собою головні ознаки інквізиційного процесу. Недивно, що виконавці інквізиційної дії давали клятву не розкривати секрети такого «судового» дійства.

Водночас був вироблений і строго дотримувався ритуал публічної страти засудженого, особливо шляхом спалення на багатті. При цьому ухилення від участі на цьому видовищі могло накликати на норавливого підозру і привести до небезпечних для нього наслідків. Отже, вже тоді можна було говорити про деякі елементи принципу гласності під час здійснення кримінального судочинства, як не парадоксально це звучить.

Таємне судочинство Франції XVI–XVII ст. широко висвітлювалось і розкривалось активним прихильником гласності Ф.М. Вольтером [3]. Панування інквізиційного процесу було досить тривалим. Також можна говорити про відродження гласного суду в Англії, де гласність поєднувалася з усністю та судом присяжних. Франція запозичила в 1791 р. основні риси англійського процесу. Остаточно утвердившись у Франції,

гласність поступово переходила в практику судових систем інших країн. У Нідерландах, Бельгії, Італії утвердився відкритий суд, і цілком був сприйнятий французький судовий процес, тому що ці країни були завойовані Францією.

Замість таємного, письмового процесу інквізиції в Європі в XIX ст. під впливом французьких та англійських поглядів введено прилюдне судочинство. Це означає, що провадження в кримінальних справах відбувається відкрито для публіки. «У наш час, – писав професор С.С. Баршев, – процес слідчий у Західній Європі майже скрізь змінений процесом обвинувальним, і основною спонукальною причиною до цього було не стільки бажання мати присяжних, скільки переконання в перевазі усності й гласності кримінального судочинства перед письмовістю й таємністю» [1, с. 177]. У процесі розвитку європейських держав принцип гласності змінювався в бік обвинувального ухилу, але істотних змін у кримінальному процесі так і не зазнав.

Російському кримінальному процесу як дореволюційного, так і радянського періоду також відомі спроби переходу до відкритого процесу. Гласність, як принцип, формально притаманний діяльності радянських судів із самого моменту їх виникнення.

Принцип гласності можна вважати стабільним у тому сенсі, що він пронизує всю історію кримінального процесу, але форми його прояву та здійснення змінювалися відповідно до етапів розвитку держави.

Перетворення суду почалися з Жовтневою революцією. У перші дні революції замість старого суду створюється новий, так званий «народний» суд. Передбачалося, що ініціатива в створенні і розвитку судів того періоду повинна виходити від народних мас. Процесуальний порядок діяльності перших «народних» судів не був регламентований законом. Під час вирішення справ суди не користувалися старими процесуальними приписами, а нових ще не було. Але вже тоді склався певний порядок розгляду справ, який можна охарактеризувати як демократичний.

Основними положеннями, що пронизують діяльність судів, тоді були такі: виборність, участь народних засідателів, забезпечення обвинуваченому права на захист, гласність розгляду справ та інше. Надалі ці положення знайшли законодавче закріплення і стали принципами кримінального судочинства. Відкритість і гласність у діяльності судів пронизували їх настільки, що в деяких районах вони так і називалися «народними».

валися «відкритий суд». Слід при цьому зазначити, що найбільше значення під час розгляду таких справ мав майновий стан – як підсудних, так і суддів. Скажімо, особа, яка мала дворянське коріння, не могла розраховувати стати суддею, зате за такого «відкритого» судового засідання до таких осіб застосовувалися найсуворіші заходи, причому захист практично не надавався, оскільки, по-перше, була надана особам з антагоністичних класових прошарків, по-друге, ці «захисники» практично завжди не мали юридичної освіти. Фактично за наявних демократичних формально прописаних інститутів мав місце так званий «обвинувачений ухил», де різко звужувалися можливості захисту підсудного й не забезпечувалося реальне правосуддя.

Гласність судового розгляду розглядалася в той період як необхідна умова вирішення справи, оскільки суд здійснював свою діяльність за прямої участі присутніх на судовому засіданні осіб. У практиці були випадки, коли допускалося вирішення питання про відповідальність підсудного всією аудиторією на основі прямого голосування.

Важливими завжди були питання повідомлення про майбутній процес. У газетах того часу часто траплялися оголошення, в яких громадянам повідомлялося, яку справу треба було розглянути суду, та охочі запрошувалися на засідання. В оголошеннях іноді повідомлялося і про процесуальний порядок розгляду. У той період громадяни могли не тільки бути присутні на судових засіданнях, а й брати найактивнішу участь у розгляді та вирішенні справ. Найцікавіше, що форми такої участі були різноманітні. В одних судах питання про відповідальність підсудного і характер вироку вирішувалося на основі голосування присутніх, в інших судах участь присутніх на процесі зводилося до їхнього права підтримувати обвинувачення або захищати обвинуваченого. При цьому кількість захисників і обвинувачів, які могли виступати в одній справі, щоразу встановлювалася судом. Гласність судового розгляду в перших «народних» судах мала практичне застосування, попри деякі відмінності в процесуальному порядку розгляду кримінальних справ. Право бути присутнім у засіданні нікому не було обмежено, і всі справи розглядалися при «відкритих дверях».

Новим етапом розвитку ідеї гласності кримінального провадження в Україні стала народницька доба (XIX – поч. XX ст.). Наприклад, у проєкті Основного Закону «Самостійної України» Спілки народу українського, який

у 1905 р. розробила група членів Української народної партії, зазначалось: «Засідання судів суть публічні, хиба б ся публічність мала зашкодити суспільні моральні почуття. Тоді суд може зачинити двері, але не інакше, як одногосно Усякий присуд мусить бути умотивований і виголошений при відчинених дверях» [4, с. 64].

Слід також зазначити, що законодавчо засада гласності кримінального провадження була закріплена в Україні й у 1917–1920 рр.

У IV Універсалі Секретарство судових справ було перейменовано на Народне міністерство судових справ, або Міністерство юстиції (назви вживалися як синоніми).

Головним змістом діяльності секретарства (міністерства) були підготовка судової реформи, контроль за її втіленням і координація судової влади на місцях відповідно до нового законодавства про судоустрій. Отже, ті реформи, про які йтиметься далі, здебільшого є напрацюванням саме Секретарства (Міністерства) судових справ. Загальні засади функціонування судової системи проголосив III Універсал УЦР 7 (20) листопада 1917 р.: «Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідальний духові народу». Цей принцип згодом відобразився у формулі проголошення судових рішень, ухваленій УЦР 10 (23) листопада 1917 р.: «Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки» [9]. Щоправда, не всі суди на місцях сприйняли такі новації – ще у грудні деякі продовжували проголошувати рішення «по указу Временного правительства». Тоді секретарство вдалося до простого та ефективного методу, зазначаючи, що такі установи «викреслюють себе з числа тих установ, які мають право одержувати утримання з державної скарбниці» [5].

Для подолання колапсу першої ланки судової системи УЦР вдалася до законодавчого закріплення тимчасового відходу від принципу колегіальності – 30 березня 1918 р. було ухвалено постанову на доповнення Закону «Про тимчасове впорядкування місцевого суду», згідно з якою в тих місцевостях, де члени мирового суду ще не були вибрані й затверджені, мирові судді на час до обрання членів мирового суду діставали право вирішувати всі цивільні та кримінальні справи одноособово. Щоправда, деякі мирові судді, які одразу виступили проти запровадження колегіальності в діяльності мирових судів, зазначаючи, що правосуддя опиниться «в руках здебільшого малограмотного, яке втрачає будь-яку повагу до закону, населення, налаштованого вкрай ворожо до інтелігенції і більш-

менш крупних власників», радо сприйняли цей крок. Стосовно суду присяжних було вирішено, що в місцевостях, де списки присяжних засідателів на 1918 рік не складені, окружні та апеляційні суди для розгляду і вирішення кримінальних справ мають запрошувати присяжних суддів із чергових списків, складених на 1916 рік [7].

Відсутність у той період спеціальних органів для надання юридичної допомоги обвинуваченому і для підтримання обвинувачення, перекладення цих функцій на осіб, присутніх у залі судового засідання, мало, безумовно, негативний характер. Некомпетентність осіб, наділених правом вирішувати юридичні питання, і використання судових трибун не за призначенням, а з метою певної агітації, призводили лише до негативних наслідків.

19 грудня 1917 року інструкція «О Революционном трибунале, его составе, делах, подлежащих его ведению, налагаемых им наказаний и порядке ведения его заседания», в якій колегіальність попереднього слідства і участь у комісіях представників народу, а також права комісій вимагати від усіх установ, організацій і громадян необхідні їм відомості та документи, приводили до привнесення в розслідування елементів гласності.

Розглядаючи питання гласності судового розгляду не можна не оминати увагою і питання гласності процесу в революційних трибуналах. Незважаючи на виділення революційних трибуналів як спеціальних органів боротьби з контрреволюцією, вони організовувалися і діяли на тих же принципах, що і місцеві суди.

Наприкінці правління УЦР наказом від 6 березня 1918 року були засновані військові революційні суди, з двома Вищими військовими судами – у Києві та Катеринославі, що мали керуватися Інструкцією військовому революційному суду [8]. До їхньої компетенції належали справи про найбільш суспільно небезпечні злочини: вбивства, підпали, пограбування, зґвалтування, розбійні напади, суб'єктами яких могли бути як військові, так і цивільні, особи, як громадяни УНР, так й іноземці. Виняток становили іноземні

військові на території України, які підлягали судовій юрисдикції власних військових старшин.

Висновки і пропозиції. Основна мета, яка переслідувалася під час проведення відкритих засідань революційних трибуналів, – це надання виховного впливу на народні маси. Циркуляр Революційного Військового трибуналу 1920 року вказував: «Необхідно, щоб під час публічного засідання всі істотні обставини винуватості підсудного були зрозумілі не тільки для суддів, а й для громадян та присутніх у залі судового засідання. Тільки за таких умов публічний розгляд справи зможе мати моральне значення і впливати на маси» [2]. Отже, можна говорити, що принцип гласності має глибоке історичне коріння і завжди мав дію поряд з іншими принципами судочинства.

Список використаної літератури:

1. Баршев С.С. Об устности и гласности уголовного судопроизводства. *Русский вестник*. 1857. Кн. 2. С. 177–206.
2. Вістник Ради Народних Міністрів Української Народньої Республіки. 1918. № 17. 9 квітня. С. 2.
3. Вольтер Ф.М. Избранные произведения по уголовному праву и процессу / перевод с французского Н. Лапшиной под редакцией и с предисловием профессора А. Герцензона. Москва : Госюриздат, 1956. 339 с.
4. Історія української Конституції / А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. Київ : Т-во «Знання», 1993. 192 с.
5. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : у 2 тт. Т. 1: 4 берез. 9 груд. 1917 р. Київ : Наукова думка, 1996. С. 408.
6. Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 тт. Санкт-Петербург : Альфа, 1996. Т. 1. 1996. 607 с.
7. ЦДАВО України. Ф. 2209. Оп. 1. Спр. 8.
8. ЦДАВО України. Ф. 2209. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 73.
9. Циркуляр Революционного Военного трибунала 1920 г. (Сборник циркуляров РВТР) циркуляр № 756. 1920 г.
10. Чельцов-Бебутов М.А. Курс уголовно-процессуального права. Санкт-Петербург : Равена, Альфа, 1995. 846 с.

Kantsir V. S., Koval M. M. Historical development of the principle of publicity in criminal proceedings

Democratic transformation in our country, which have touched all spheres of society, has forced a new look at an institution as publicity – a guarantee of the people's expression of their will and control on the part of society over the activities of state bodies. Currently, the country is quite heavily sharpened by social contradictions and the high level of crime. In these conditions the special importance is the strengthening of the rule of law, improving the activities of the court and bodies of preliminary investigation. This is largely dependent on respect for fundamental principles of criminal justice, which without the observance of the principle of publicity is impossible to talk about implementing them. Publicity is one of the most important manifestations of democracy in the country, the foundation of democracy, as only the awareness of the citizens gives them the opportunity to take part in the government with the knowledge of the case. Approving true publicity is the most important direction on the way of building a rule of law, on the way of creating such a legal system that could reliably protect not only the interests of society, but also the individual. Only in the case if the activities of the court is open, it will be able to fully carry out it's role to protect the violated right and restore it by using legal norms. Experience in the development of the Soviet criminal process convincingly demonstrated that not enough to proclaim the openness of the judicial activity even at the constitutional level, much more important and difficult it is to rigorously bring into life. The development of the idea of an open court, it is imperative both in theoretical and in practical terms. An important area of research is the study of the social aspect of the implementation of publicity of justice. Publicity is the basis for ensuring general awareness of the administration of justice in criminal proceedings, allowing citizens to better understand their interests in specific court cases. The social aspect of the implementation of principle of publicity is that publicity associates the procedure with public opinion.

Key words: *principle, publicity, criminal process, openness, justice.*